

Teodor Kovač

KONTAKTI ZATOČENIH JEVREJA U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U BEOGRADU SA SPOLJNIM SVETOM TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime: U koncentracionim logorima u Beogradu (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), namenjenim Jevrejima, režim je bio bezobziran, surov i brutalan. U tim logorima je postojao niz zabrana, a njihovo kršenje je kažnjavano veoma strogo, često i smrću. Među najteže prekršaje je spadalo i slanje pisama i poruka najbližoj rodbini i prijateljima van logora, sa namerom da im se ukaže na uslove u kojima se nalaze i uputi poslednji pozdrav. Otkriveni pošiljaoci, kao i prenosioci pisama, bili su surovo kažnjavani streljanjem u krugu logora. Poznata su imena nekih pošiljalaca i primalaca pisama, a pretpostavlja se da ih je bilo i više, ali nisu poznata imena „kurira“, sem, možda, troje. U Prilozima je data autentična građa: sačuvana pisma iz logora.

Ključne reči: koncentracioni logori (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), Jevreji, pisma iz logora.

Poznato je da je tokom Drugog svetskog rata u Srbiji bilo pet većih koncentracionih logora namenjenih Jevrejima i, u manjoj meri, Romima i onima koje je okupaciona vlast smatrala svojim neprijateljima. Ti logori su bili u Nišu, Šapcu i tri u Beogradu – logor na Banjici, logor Topovske šupe i logor (staro) Sajmište. Samo logor na Sajmištu je bio, u prvoj fazi, isključivo Judenlager (pa čak i tada su dopremane Romkinje), dok su ostali bili i za druge (Rome, Srbe).

Ti logori su imali razne nazive ali, u suštini, svi su bili koncentracioni, s manje-više istim režimom koji je bio bezobziran, surov, brutalan, bez traga osnovnih elemenata humanosti. Izuzeci od toga su bili retki i kratkotrajni.

Uostalom, to su već dobro znane činjenice.¹

U tim logorima je postojao niz zabrana, a njihovo kršenje je kažnjavano veoma strogo, često i smrću.

Među najteže prekršaje je spadalo i slanje pisama i poruka rodbini, prijateljima van logora (u neku ruku, izuzetak je bio logor Topovske šupe).

Zatočnici koji su otkriveni u pokušaju slanja pisma ili poruke, bili su streljani, obično u krugu logora pred ostalim zatočnicima, za primer da će se tako postupiti i s drugima ako pokušaju da prekrše zabranu.

Pa ipak, uprkos smrtnoj opasnosti, kontakti nisu obustavljeni. U svakom logoru, na različite načine, u zavisnosti od sistema funkcionisanja logora i konkretnih uslova, tih kontakata je uvek bilo.

S obzirom na to da su logori bili smešteni u različitim objektima, s različitim nadzorom i mogućnostima kontrole, pisma i poruke su slate na različite načine.

Bez obzira na smrtnu opasnost, zarobljenicima je komunikacija sa spoljnim svetom, verovatno, stvarala iluziju da nisu sasvim odvojeni od sveta van logora.

Slanje pisama i poruka je imalo još jedan cilj, još jednu želju: zatočnici su hteli da u njima opišu svoj očaj i svoju bedu ili su tražili ono što im je bilo najpotrebnije da bi makar malo lakše boravili u logoru. A možda

¹Bajford J: *Staro sajmište; mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd, 2011, 55–65; – Benz W: *Lexikon des Holocaust, odrednica Konzentrationslager*. München, 2002; – Browning Ch. R: *Final solution*, Yad Vashem studies 14. Jerusalem, 1983; – Encyclopedia Britanica, odrednica Holocaust sv. 6. i naredne sveske. London, 1987; – Encyclopedia Judaica sv. 8. Jerusalem, 1978; – Goldhagen D. J: *Hitlerovi dobrovoljni dželati – Obični Nemci i holokaust*. Beograd, 1998; – Gutman I: *Encyclopedia of the Holocaust I–IV*. London, 1990; – Hilberg R: *The destruction of european Jews*. 1985; – Koljanin M: *Nemački logor na beogradskom sajmištu*. Beograd, 1992; – Mair Ch. S: *The unmasterable pest-history: Holocaust and german national identity*. Cambridge (Massachusetts), 1988; – Manošek V: *Holokaust u Srbiji 1941–1942*. Beograd, 2007; – Momsen H: *Realisation of the untincable*. Princeton (New York), 1991; – Romano J: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 – Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd, 1980; – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji*. Beograd, 1952.

su želeli da iznesu i svoje slutnje u ishod „odvođenja u nepoznato” o čemu se stalno govorilo.

Valja imati u vidu da, u to vreme, niko nije ni pomislio da se može dogoditi ono što se, nažalost, dogodilo.

U početku, ni nacističke vlasti nisu bile načisto kako da se reši pitanje Jevreja u logorima. Bilo je raznih ideja. Onda su odlučile da je „najbolje” sve njih uništiti i to u samoj Srbiji jer je to „najbrže i najekonomičnije rešenje”.

Tako nešto je malo ko pretpostavljao u logorima.

Nacistička propaganda je obmanjivala javnost i širila lažne vesti o sudbini zatočenika. Uspela je, u potpunosti, da postigne svoj cilj. Podsticano je širenje glasina da će Jevreji biti odvedeni „na Istok” ali šta je to značilo, niko im nije rekao.

Verovalo se da će „Istok” biti neki geto u Poljskoj. O tome su slušali pre Aprilskog rata od izbeglica iz Poljske posle propasti te države. Zašto da prave nered i sebi stvaraju neprilike kada će ih odvesti na rad „na Istok”?

Nisu ih nikuda odveli. Ubrzo su ih ubili.

Logor na Banjici

Ideja da se u Beogradu što pre podigne koncentracioni logor je nastala već u maju, mesec dana posle okupacije. Bilo je raznih predloga za lokaciju budućeg logora. Konačno, nemački komandant u Beogradu i zapovednik Gestapoa za Srbiju, odlučili su da se jedan takav logor podigne i naredili su da se njihova odluka izvrši. Za sprovođenje realizacije je bio zadužen Dragomir Jovanović, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Komesarske uprave Milana Aćimovića.

Za logor je odabrana kasarna 18. pešadijskog puka predratne Jugoslavije, na Banjici.² Zvanični naziv je bio „Koncentracioni logor Beograd”, obično je zvan kratko, Banjički logor.

Prvi zatočenici su prispeli u julu 1941. godine, a Jevreji su dovedeni kasnije, avgusta iste godine. Jednim delom logora je upravljao Gestapo, a drugim Specijalna policija u Beogradu.

Prvo su pohapšeni protivnici okupatora i kvislinške vlasti, partizani i njihovi stvarni i pretpostavljeni simpatizeri. U jesen 1941. godine, do-

²Begović S: *Logor na Banjici sv. 2.* Beograd, 1989.

vedeno je oko dvesta beogradskih intelektualaca i drugih poznatih javnih radnika. Među njima je bio, uz ostale pohapšene Jevreje, dr Bukić Pijade, poznati i cenjeni lekar iz Beograda.

Kao lekar, dr Pijade je imao poseban status. Obilazio je zatočeničke oba pola. U ambulanti je bilo i ležaja za lečenje teže obolelih. Imao je dobre „kanale“ za slanje pisama i, zahvaljujući tome, uspeo je da pošalje, koliko se zna, 22 pisma van logora.³

S obzirom na njegov ugled, za pomoć su mu se obraćali i stražari, od kojih su neki, verovatno, bili „kuriri“. Izlazilo se na rad i van logora pa je i tu, uprkos svih mera nadzora, ponekad bilo prilika da se dostavi neko pismo.

Dezinfektor, Mihailo Mika Blagojević, često je dezinfikovao po sobama, krišom je preuzimao pisma i dostavljao ih onima kojima su bila namenjena, sve dok nije, slučajno, otkriven. Zbog toga je, kasnije, poslat u Mauthausen.⁴ I otpušteni nejevrejski zatočnici bili su, ponekad, u mogućnosti da iznesu pisma koja im je davao dr Pijade. Nije isključeno da je imao još neke druge „kanale“ za slanje pisama poznanicima van logora. Uspeo je da pošalje i više pesama koje je napisao u logoru (Prilog 1).

Dr Pijade je bio omiljen među zatočenicima zbog svog pristupa obolelima – svakog je tešio, bodrio, svima je ulivao nadu i uveravao ih da će sva ta nesreća proći i da će živi dočekati slobodu. Svakom je pružao onoliko pomoći koliko je mogao iako je jedva raspolagao s nekim lekom.

Prema kazivanju dr Žarka Fogaraša, dr Pijade je umro iznenada, početkom septembra 1943. godine, verovatno od infarkta srca. Dr Fogaraš je i ustanovio smrt.⁵

Pomoćnik komandanta logora, Peter Kriger (Krieger), stalno je pretio dr Pijadeu da će ga prvom prilikom poslati na streljanje. Želja mu se nije ispunila.

Pomoćnik upravnika logora, Radomir Čarapić, uoči samog početka borbe za oslobođenje Beograda, 3. oktobra 1944. godine, svim preostalim zatočenicima je dao otpusnice iz logora. U to vreme, već odavno, ni jednog Jevrejina više nije bilo u logoru.

Time je Logor na Banjici prestao da postoji.

³Begović S: n. d. 84–87.

⁴Begović S: n. d. 168.

⁵Kovačević B: „Svetli tragovi jednog herojskog mučenika“, Jevrejski Almanah 1957–1958. 116–120; Fogaraš Ž: v. Kovačević 120–121.

Logor Topovske šupe

Logor se formalno zvao „Prolazni logor Topovske šupe“⁶ iako je, u suštini, bio kao i drugi koncentracioni logori u Beogradu, samo što je postojao drugi režim boravka u njemu.

Bio je kratko u funkciji, jedva nešto više od tri meseca, od 5. avgusta, kada su dovedeni prvi zatočenici, do kraja novembra 1941. godine.⁷

Nalazio se na Autokomandi, u Tabanovačkoj ulici br. 1, kraj samog frekventnog puta, oko jedan kilometar od užeg centra grada. Za vreme Kraljevine Jugoslavije, tu se nalazila dvospratna kasarna za smeštaj vojske „Kraljević Andrej“, skladišta za topove (otuda naziv Topovske šupe), štale za konje, potkivačka škola, razne radionice, magacini i sl.⁸ Ubrzo po okupaciji, tu su privremeno bile smeštene izbeglice.

Smeštajne mogućnosti su bile krajnje neprikladne za veliki broj zatočenika. Računa se da je kroz ovaj logor prošlo oko 5.000–6.000 (ili nešto više) zatočenika, a nešto duže je tu boravilo njih 1.400. Povremeno je zbog prenatrpanosti logora bilo premeštanja u Banjički logor. Spavalo se na podu sa slamom. Kasnije je napravljeno i nešto drvenih ležaja.

Od Jevreja, prvo su dovedeni muškarci iz Banata (logor je bio namenjen samo za muškarce).

Treba navesti da je iz Banata celokupna jevrejska populacija, već četiri meseca po izbijanju rata, deportovana u Beograd.

Izuzetak su bili Jevreji iz tri severna banatska sreza koji su zadržani nekoliko nedelja u novobečejskom logoru da bi, potom, i oni stigli u Beograd, u Topovske šupe, gde su se već nalazili ranije dovedeni banatski muškarci. Žene sa malom decom su prošle kao i druge ranije dovedene žene.⁹

Po dolasku u Beograd, ženama je ostavljeno da se same snađu ili da se o njima brine Predstavništvo jevrejske zajednice u Beogradu.¹⁰

Kratko vreme po dolasku banatskih Jevreja avgusta 1941. godine, u ovaj logor su dovedeni i jevrejski muškarci iz Beograda. Nešto kasnije, dopremljeni su i Jevreji iz većine mesta iz unutrašnjosti Srbije.¹¹

⁶Žarković N: „Prolazni logor Topovske šupe“. Nasleđe 2003. 10 103–112.

⁷Žarković N: n. d. 104.

⁸Žarković N: n. d. 106.

⁹Kovač T: „Banatski Nemci i Jevreji“, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 9, Beograd, 2008, str. 23–88.

¹⁰– Zločini ...n. d. 23.

¹¹– Zločini ...n. d. 27.

Dok su Jevreji iz severnog Banata bili u novobečejskom logoru, pisma su stizala iz logora rođacima i prijateljima u Bačku (tada pod mađarskom okupacijom). Režim je u ovom privremenom logoru bio slabije organizovan, bilo je i bekstava, tako da je bilo nešto lakše prenositi pisma u Bačku. „Kuriri“ su bili meštani ili prijatelji deportovanih iz mesta gde su živeli pre deportacije. Nažalost, prilikom deportacije mađarskih Jevreja, nepune tri godine kasnije, ta pisma su nestala (lično sećanje autora).

Kasnije su, u logor Topovske šupe, u manjem broju, dovedeni i Romi.

Ono što ovaj logor suštinski razlikuje od drugih u Beogradu, odnosi se na dozvolu da se u logor donosi hrana, veš i razmenjuju pisma. To ni u mnogima getima širom Evrope nije bilo dozvoljeno. Kako je izgledao režim u tom logoru, seća se ćerka Majera Kalderona, zatočenika tog logora, (Mirjam) Marina Sibirnović (Prilog 2):

„Sa majkom sam skoro svakodnevno dolazila do logora. Otac je bio u logoru. Ja sam u to vreme imala šest godina pa svoja sećanja dopunjujem iz pisama koje je otac pisao iz logora. Posete su bile dozvoljene sredom i nedeljom. To su bili bolni sastanci i još bolniji rastanci. Otac i majka su tom prilikom razmenjivali pisma, jer za razgovor nije bilo vremena. U pismima otac stalno strahuje o zabranama poseta koje su često uvedene. Pred logorom je bilo uvek mnogo žena i dece. Nemci bi puštali samo po nekoliko grupa, svi nisu mogli da uđu. I kada bi nas pustili, u velikoj gužvi jedva bi se pronalazili. U početku ih nisu izvodili iz logora, kako otac kaže „biće nam lakše kad počnemo da radimo“. Kad su počeli da rade, radili su od 7,15 do 18 časova. Majka i ja čekale smo na ulici da bi oca videle u prolazu kad su ih vraćali. Ja sam poslednja videla oca. Pred logorom bilo je mnogo ljudi. Nemci su nas potiskivali niz ulicu kako bi nas odvojili od kapije i logora, vikali su „Los, Los“. Nemački vojnik uveo me je u logor. I drugi vojnici su uvodili ponekad drugu decu. Dvorište bilo je veliko, na nekom postolju stajao je čovek i megafonom prozivao zatvorenike. Vojnik mu je prišao i rekao ime mog oca. On ga je prozvao. Moj otac je istrčao i prišao mi je. Uveo me je u zgradu, popeli smo se stepenicama u potkrovlje. Slama je bila razasuta svuda po podu. Poveo me je do mesta gde je on spavao. Dao mi je tri keksa i venčani prsten da dam majci. Tu smo se rastali, zauvek, 15. novembra 1941. više nije bio u logoru“.

Sačuvano je i pismo koje je Ladislav Aca Rajner poslao svojoj porodici. (Prilog 3).

Autoru ovog teksta su Margit Ungar i njena ćerka Olga Adam, obe iz Banata, ispričale da su, i onda kada nisu bile posete, ponekad uspevale da svom mužu /odnosno ocu, na više načina, dostave hranu i pisma.

Međutim, nije bilo sve tako lepo kao što izgleda iz opisanog. Viktor Krizbaher (možda Krishaber) iz tog logora je poslao ženi Rozi poruku da pošalje „duvan, sveću, šal, zimski kaput“. Dalje piše: „Pazi na decu, meni je teško, mnogo je zima i gladan sam. Udario sam se pa me boli, ja ću doći ali ne znam kada. Samo pazi na decu“ (Prilog 4).

Očigledno, očekivalo se da će biti odvedeni nekuda na rad, možda u Nemačku, Poljsku ili u okolinu Smolenska.

Do kraja novembra te godine, svi su streljani, izuzev malog broja zatočenika koji su premešteni u novouspostavljeni logor na Sajmištu.

Nakon streljanja zatočenika ovog logora, logor Topovske šupe je prestao da postoji¹² i korišćen je za druge svrhe.

Logor Sajmište

Reč „staro“ za nekadašnji koncentracioni logor u Beogradu, na levoj obali Save, dodata je pre nekoliko decenija kada je u Beogradu, na desnoj obali Save, izgrađeno novo sajmište, da ne bi dolazilo do zamene pojmova i zabune – na koje se sajmište misli.

Za vreme okupacije, vlasti su nameravale da izgrade jedan stalni veliki logor za ceo Balkan, za oko pola miliona lica. Planirano je da to bude kraj mačvanskog sela Zasavica, na desnoj obali Save.¹³ Od toga se odustalo jer se pokazalo da je ta lokacija nepovoljna zato što je vodoplavna.

Tokom rata, u Beogradu su kolale glasine da je jedan od stručnjaka koji je učestvovao u podizanju predratnog sajmišta, prijatelj Dimitrija Ljotića, član njegovog „Zbora“, predložio da se sajmište preuredi za logor. Da li po njegovoj sugestiji ili ne, početkom jeseni 1941. godine, odlučeno je da sajmište bude pretvoreno u koncentracioni logor.

S obzirom na činjenicu da je sajmište tada bilo na hrvatskoj teritoriji, zatražena je saglasnost od hrvatskih vlasti da tu bude logor. Saglasnost je data, s tim da se hrana za logor donosi iz Beograda i da logorsku stražu čine nemački vojnici.

¹²Žarković N: n. d. 109.

¹³Koljanin M: n. d. 117–133.

Zvanični naziv logora je bio "Judenlager Semlin" (Jevrejski logor Zemun). Prvih dana decembra, u Beogradu su lepljeni plakati s naredbom da se svi Jevreji imaju javiti policiji određenog dana, neodazivanje će biti kažnjeno smrću. Istovremeno su, poglavito pripadnici žandarmerije, raznosili pozive u jevrejske stanove evidentirane odmah po okupaciji, s naređenjem da se na dan naveden u pozivu imaju javiti policiji, s decom, da ponesu hranu za tri dana i onoliko stvari koliko mogu poneti u ruci. Prve zatočenice su stige 8. decembra 1941. godine. Time je interniranje počelo, a završeno je četiri dana kasnije, 12. decembra. Potom je, postepeno dovedeno oko 600 Romkinja, takođe s decom i 200–300 jevrejskih muškaraca iz logora Topovske šupe koji je u to vreme prestao da postoji. Do tada su jevrejski muškarci u Srbiji, osim pomenutih, bili streljani.

Koliko je žena i dece dovedeno u ovaj logor nije tačno poznato. Različiti izvori daju različite podatke. Najverovatnije je da je taj broj oko 6.400.¹⁴

Uslovi boravka u logoru su bili nehumani do neshvatljivih razmera. Veoma realan opis onog što se u logoru dešava, kako se tamo živi od danas do sutra, opisala je Hilda Dajč, studentkinja arhitekture, u svojim pismima prijateljicama u Beogradu.¹⁵ Sačuvana su četiri pisma. Iz njih (Prilog 5 i 6) se vidi zbog čega se među prvima javila da bude internirana.

Jedna od njenih prijateljica kojima je pisala, Mirjana Kašanin, rekla je autoru ovog teksta krajem decembra 2013. godine da je Hilda ponekad mogla da prati obolele zatočenice iz logora u Jevrejsku bolnicu u Beogradu. Prešavši Savski most, čekala je u jednoj birtiji na pristaništu da iz Jevrejske bolnice dođu po bolesnice. Nije uvek imala prilike da tokom tih kratkih susreta razgovara sa svojim prijateljicama i zbog toga je napisala ono što je htela da im saopšti. Da je htela, tada je, verovatno, mogla da pobegne. Njena shvatanja o moralu, o ljudskim obavezama i o humanosti, nisu joj dozvoljavala bekstvo. Šta bi uradila da je znala kakva je sudbina logorskih zatočenica? Da li bi koristila priliku da beži? Ko to može danas znati? Poznato je da je Januš Korčak (Janusz Korczak), poznati pedagog i lekar u Varšavskom getu, upravnik jednog tamošnjeg sirotišta, kada je saznao da će tu „njegovu“ decu odvesti u smrt, brinuo o njima s puno ljubavi sve do kraja. Odbio je da beži, iako je imao prilike da to učini, kada je saznao kuda će tu decu odvesti. Smatrao je svojom obavezom da bude sa njima do poslednjeg časa. Bilo je još takvih primera tokom Holokausta. Da li je tako razmišljala i Hilda?

¹⁴Koljanin M: n. d. 62.

¹⁵Isto, 80.

Sačuvano je i pisamce koje je Magda Kadelburg poslala prijateljici (posle rata i supruzi) svog brata, Borici Grujić (brat joj je tada bio u ratnom zarobljeništvu) moleći pomoć (prilog 7).

Kada su dovedene u logor, zatočenicama su saopštene zabrane i predočeno im je da će prekršaje kažnjavati najstrože. Među te prekršaje je spadalo slanje pisama i poruka van logora. Otkriveno je deset zatočenica koje su pokušale da pošalju neko pismo. Sve su streljane u krugu logora.¹⁶

Surovo su kažnjavani i otkriveni prenosioci pisama.

Pretpostavlja se da je „kurir“ bila i Hilda. Erne (Branko?) Aušpic, zubar (zubni lekar?) iz Vršca, često je dolazio u logor da bi lečio one sa zuboboljom. Možda je i on iznosio pisma. Verovatno je i Heslajn (danas mu se ne zna ni lično ime, ni odakle je, ni čime se bavio pre rata) bio kurir između logora i Predstavništva jevrejske zajednice u Beogradu. Bilo je i radnika iz gradskog vodovoda ili neke druge komunalne službe koji su pozivani u logor da otklone kvarove na vodovodnim ili drugim instalacijama. Dolazio je i dostavljač hleba (tačnije, proje). Međutim, svaki razgovor logoraša sa stranim osobama strogo je kažnjavan.¹⁷ Kod jednog radnika je pronađeno pismo i, mučen, odao je od koga je dobio pismo da ga iznese iz logora. Svi su oni znali kako će proći ukoliko ih, prilikom izlaska iz logora, pretresu i pronađu neko pismo ili poruku. Znali su da mogu izgubiti glavu. Kada bi jedan od ovih radnika bio eliminisan, ubrzo se našao neki drugi. Svi oni su odbijali da, zbog toga što to čine, budu materijalno, novčano ili na neki drugi način, nagrađeni.

Sredinom marta 1942. godine, u Beograd je iz Berlina dopremljen kamion za gušenje gasom („dušegupka“). Kamion je, osim nedeljom, svaki dan dolazio, nekad i dva puta dnevno, da zatočenice odvede u smrt. Uvek je stajao ispred ulaza u logor. Često je jedan od dvojice vozača izlazio iz kamiona, ulazio u logor i delio deci bombone. Najmlađe je uzimao u naručje pa su mu deca, čim bi ga videla, trčala u susret. Pola sata posle ukrcavanja, ugušio bi sve one u kamionu.

Da li je sadizam bilo čime ograničen?

Nekada je ukrcano po 70–80 osoba, nekada i više, u zavisnosti od toga da li je bilo više dece (tada je u kamion stalo više njih) ili odraslih (tada ih je stalo manje). Kad je kamion, krećući se ka Beogradu, prešao Savu, zaustavio bi se i jedan od vozača je izlazio i povezivao izduvnu cev

¹⁶Koljanin M: n. d. 81.

¹⁷Isto, 80.

motora („auspuh“) za unutrašnjost hermetički zatvorenog dela kamiona u kome su bile zatočenice. Potom je nastavljao put za Jajince. Kada bi stigli do odredišta, svi u zatvorenom delu kamiona su već bili ugušeni. Ubacivali su ih u već iskopane jame. Navodno, bilo je oko 80 ili nešto više takvih jama. Komandant logora, Herbert Andorfer, pratio je „dušegupku“ i, posle nekog vremena, odvezio se na drugu stranu.

Kamion je poslednji put došao do logorske kapije 10. maja 1942. godine i ukrcao preostale zatočenice i ono malo muškaraca koji su radili u logorskoj upravi i osoblje Jevrejske bolnice iz grada koje je dovedeno još ranije u logor.

Početak marta 1942. godine, stražari su postali manje surovi nego do tada. Komandant logora s upravnikom i njegovim saradnicima je bio manje krut, čak se s njima kartao... Jednog jutra, doneo je napisan plan kako će izgledati radni dan kad stignu „na Istok“. Sve je to urađeno po instrukciji koja je data komandantu logora od strane nadležnih.

Ovo prividno poboljšanje stanja u logoru je uticalo na zatočenice da ne posumnjaju kuda ih kamion vodi. Zašto bi pokušale da beže u nesigurnost, kada „znaju“ da ih vode na rad?

Posle 10. maja 1942. godine, „Judenlager Semlin“ prestao je da postoji, dobio je drugu namenu koja nije više imala veze s Jevrejima.

Umesto zaključka

Posle uništenja Jevreja u koncentracionim logorima, u Srbiji, tačnije, u Banatu, ostale su 43 Jevrejke s decom, udate za hrišćane. Koliko je takvih žena bilo u centralnoj Srbiji, nije poznato. U Beogradu je legalno ostala samo jedna jevrejska porodica – Ela i Avram Beraha – kojoj je Milan Nedić omogućio da bude izuzeta iz svih antijevrejskih mera i da ostane u svom predratnom stanu u centru Beograda sve vreme rata. (Beraha je bio aktivni pukovnik Kraljevske jugoslovenske vojske, a pre toga je bio sa Nedićem u istoj klasi u Vojnoj akademiji). Preživeli su i neki od onih koji su živeli s falsifikovanim dokumentima ili bez njih, u Beogradu ili negde u unutrašnjosti.

U životu mogu nastati situacije u kojima na površinu zemlje izbi je najcrnji pakao, ali i onda mnogi veruju i nadaju se da će biti bolje. Da nema te nade i vere da će biti ponovo van logora, ne bi se slala pisma s molbama za pomoć s kojom će se, možda, lakše preživeti to batrganje u logoru tokom dana i noći. Verovatno su neki zatvorenici i sami znali koliko je ta nada nerealna ali su, ipak, slali pisma bez obzira na opasnost po

svoj život. Pisma su slata i zbog želje da, od nesrećnih očevidaca, ljudi van logora saznaju ono što, izvan logorskih žica, izgleda nemoguće i u šta se ne može ni poverovati. Nada do poslednjeg daha nije prestajala... Uostalom, još stara latinska izreka glasi „Dum spiro, spero“ (dok dišem, nadam se) ili, u srpskoj varijanti, „nada umire poslednja“.

Bili svesni ili nesvesni svojih iluzija, ni realnost nije bila u stanju da im oduzme nadu. Ali, nacistički dželatni su bili brži od nade.

Realno je pretpostaviti da su neka pisma, za koja se danas ne zna, ipak stigla onima kojima su bila upućena. A ne znaju se ni imena svih „kurira“ sem, možda, za troje (v. ranije).

U mnogim zemljama se u školskoj lektiri nalazi knjiga „Dnevnik Ane Frank“. Sasvim opravdano. Zar pisma Hilde Dajč ne zaslužuju da i ona budu u školskoj lektiri? Još pre više godina, dat je predlog istaknutih javnih radnika nadležnima da jedna škola u Beogradu ponese ime Hilde Dajč. Zar Beogradski vodovod ili neko drugo komunalno preduzeće, čiji su radnici otklanjali kvarove u logoru, ne bi mogli da dobiju tablu (koja bi stajala na glavnom ulazu ili na ulazu u neki od pogona) na kojoj bi stajao ovakav ili sličan tekst: „Herojima ovog preduzeća koji su, bez obzira na opasnost po život, prenosili pisma i poruke iz logora da bi pomogli nesrećnim logorašima“? Ili, zar jedna zdravstvena stanica, na primer, na Banjici ili u okolini, ne bi mogla da dobije dobiti ime „Dr Bukić Pijade“?

Šef vojne uprave u Srbiji, SS grupenfirer (Gruppenführer)¹⁸ Harald Turner, pozvan je 28. avgusta 1942. godine u Solun, u sedište Komande za Jugoistok (uglavnom odgovara teritoriji koja se danas obično zove Zapadni Balkan) da referiše novopostavljenom komandantu vojske za tu regiju; bio je to, generalfeldmaršal (Generalfeldmarschall)¹⁹ Aleksander Ler (Alexander Löhr). Referisao je sa zadovoljstvom i ponosom da je postignuto „konačno rešenje“ – endlezung (Endlösung) (termin „konačno rešenje“ je bio uobičajen u nacističkoj terminologiji za istrebljenje Jevreja) i dodao „Serbien ist judenfrei“ (fraj) (Srbija je oslobođena Jevreja) (često se, umesto „judenfrei“, koristi izraz „judenrein“ /rajn/ – očišćena).

Srbija je postala druga „judenfrei“ država okupirane Evrope. Prva je Estonija, samo je tamo živelo svega oko 1.000 Jevreja, tako da se „Endlösung“ lakše obavio.

¹⁸Čin SS Gruppenführer u redovnoj nemačkoj vojsci odgovara činu general-potpukovnika.

¹⁹Čin Generalfeldmarschall u bivšoj JNA odgovara činu general Armije.

Jevreji u Srbiji bi se rado odrekli te „časti“ što su u tabeli istrebljenja jevrejske populacije zauzeli visoko drugo mesto.

Nestankom logora i zatočenika u njima, prestalo je i slanje pisama, poruka. Nije bilo više nikog da ih šalje.

Dodatak

Autor smatra svojom dužnošću i moralnom obavezom da se i na ovom mestu zahvali onima koji su pomogli da se napiše ovaj tekst.

Zahvaljujem se, pre svega, saradnicima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, posebno *Branki Džidić*, kao i upravnici Muzeja, *Vojislavi Radovanović* i njenoj saradnici *Barbari Panić*, *Mirjani Kašanin*, na podacima o Hildi Dajč, *Marini Sibinović* rođ. Mirjam Kalderon, na ustupljenoj kopiji pisma svog oca iz logora kao i na tekstu sećanja na posetu svom ocu u logoru, *dr Luciji Rajner*, na ustupljenoj kopiji očevog pisma iz logora Topovske šupe kao i na kopiji očevog pisma s prinudnog rada pre interniranja tokom raščišćavanja ruševina u Smederevskoj tvrđavi, *Goranu Babiću*, na saglasnosti da mogu preštamati, iz njegove knjige „Paor s bajonetom“, Beograd, 2011, četiri pisma Hilde Dajč, i, najзад, (ali nikako na poslednjem mestu, kako se to obično kaže) zahvaljujem se svojoj supruzi *Ani* koja je, zbog mog teško oštećenog vida, obavila ne samo sve tehničke radnje u vezi sa pripremom za ovaj tekst, već je pribavljala i potrebne izvorne podatke.

Teodor Kovač

CONTACTS OF JEWS DETAINED IN THE BELGRADE CONCENTRATION CAMPS WITH THE OUTSIDE WORLD DURING THE WW II

SUMMARY

Concentration camps in Belgrade (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), intended for the detention of Jews, were governed by ruthless, cruel, and brutal policies. The camps imposed numerous rules of conduct, the violation of which was punished most severely, often by death. The most unforgiving violations included sending letters and messages to families and friends outside the camp, in order to inform them about the conditions in the camps, establish contacts with the family and relatives and salute them for the last time. The authors and messengers of such letters, when discovered, were punished by execution within the camp grounds. There is information regarding some senders and recipients of such letters, although it is assumed that there were more than the sources indicate; what remains unknown are the names of the messengers, except possibly three. The Appendices present authentic archive sources: the preserved letters from the camps..

Prvo pismo

Nado, draga moja,

Sutra ujutru polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv. Javljam se dobrovoljno da pođem sa prvom grupom koja polazi iz Džordža Vašingtona 23, sutra u 9 sati ujutru. Moji su protivni mojoj odluci, ali ja mislim da ćeš me barem ti razumeti: ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu svoje savesti da pređem preko sentimentalnih razloga u vezi sa porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me ponovo primiti kada se bolnica bude doselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da će sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na tebe, ti znaš, a možda i ne, šta si za mene predstavljala – to ćeš i ubuduće. Ti si mi najlepša uspomena iz mog najprijatnijeg perioda – iz družine.

Nado moja draga, ja te mnogo, mnogo volim.

Hilda.

7. XII 1941

Drugo pismo

Draga moja Mirjana,

Pišem ti iz stalske idile ležeći na slami dok se umesto zvezdanog neba nalazi nad mojom glavom drvena konstrukcija krova paviljona br. 3. Sa moje galerije (treće) koja se sastoji iz niza dasaka, a na kojoj nas tri imamo svaka po 80 cm u širini životnog prostora, posmatram ovaj lavi-rint, odnosno mravinjak bednika čije su tragedije brojne kao i oni koji žive ne zato što su svesni da će jednom biti bolje, već zato što nemaju snage da prekinu sa životom. Ukoliko je to to.

Mirjana draga, tvoje pismo to si ti, volim ga kao što volim tebe. Tvoje reči i osećanja lepi su kao i tvoja spoljašnost, a tvoje saosećanje veliko kao sve drugo lepo što je specifično tvoje. Nemoj da se diviš jednom čoveku koji ima brze akcije. Drugi možda imaju više altruizma, a manje energije, više skromnosti nego ambicije, pa su im dela, mada velika, skrivena, a dela drugih više padaju u oči svojom odlučnošću i brzim izvođenjem.

Mirjana draga, ovde sada ima 2 000 žena i dece, skoro 100 odojčadi za koje ne može ni mleko da se kuva jer nema ogreva a prema visini paviljona i jačini košave možeš već da izračunaš stupanj toplote. Čitam Hajnea i on mi prija, mada imamo klozet udaljen pola kilometra i to za petnaest osoba najedanput, mada smo do četiri sata dobili samo dva puta malo kupusa za koji se vidi da je u vodi kuvan, mada ležim na malo slame, a deca sa svijuju strana i svetlost gori cele noći, mada viču na nas „Idiotische Saubande“ [idiotska svinjska bando] itd., mada nas zovu svaki čas na zbor i sve prestupe “strogo kažnjavaju”. Zidova ima dosta. Ja sam počela danas sa radom u ambulanti, tj. jednom stolu sa nekoliko flaša i gaze, za kojim je samo jedan lekar, jedna apotekarka i ja. Posla ima dosta, ljudi, to jest žene padaju u nesvest itd. Ali se u većini slučajeva drže više nego junački. Retke su suze. Naročito kod omladine. Jedino što mi nedostaje jeste pristojna mogućnost za umivanje. Nama će doći još 2 500 osoba, a ima svega 2 lavabo, tj. česme. Postepeno će sve doći u red i u to nimalo ne sumnjam. Bolnica će biti u jednom drugom paviljonu. Broje nas često, iz istog razloga su i paviljoni ograđeni žicom. Nimalo ne žalim što sam došla, već sam zadovoljna svojom odlukom. Ako ću svaka dva dana moći toliko da uradim za druge kao ova dva, onda će cela stvar imati mnogo smisla. Ja znam, čvrsto sam ubeđena u to da je ovo samo prolazno (što ne isključuje mogućnost da to traje i nekoliko meseci), kraj će biti dobar i ja sam unapred zadovoljna. Stičem svakodnevno mnogo poznanstava, iskustva, upoznajem ljude sa njihove prave strane (retki su oni koji i ovde glume). Mnogi ljudi se primaju kojekakvih „komandantština”. Mada bih mogla, ja se takvih stvari ne primam, moje ambicije nisu upućene u tome smeru. Mirjana draga, ti ćeš me prepoznati, ja se neću promeniti, tek sada osećam po svojoj stalozhenosti da sam prilično izgrađena i da spoljne stvari slabo utiču na mene. Samo bih volela da mojim roditeljima ova čaša bude pošteđena.

Pogledala sam, draga, na tvoj prozor kad su nas kamionom vozili na Sajmište, ali tebe nisam videla. Kada se idućeg puta sretnemo moramo da nadoknadimo u smislu drugarstva sve ono što tokom godine nismo činili. Šta znas, možda je tek taj rastanak tako neobičan... [tekst nečitak] ...da doznam koliko te volim, koliko sam vezana za tebe mada tako često nisam bila s tobom.

Mirjana draga, ostani takva kakva jesi, jer si zlatna i ja te mnogo volim, tvoja Hilda.

9. XII 1941.

Treće pismo

Nado, zlatna moja,

Nije bila baš romantična scena u kojoj sam došla do tvog pisma, naime nas dve sestre na čelu sa jednom apotekarkom organizovale smo kuvanje čaja i mleka (ukoliko su to žene ponele sobom jer se ovde niti šta može poslati, niti ovamo stižu paketi) na dvanaest špiritus kohera – i baš pri tom kuvanju uz najveću galamu iznutra i spolja dok su mi tekle suze zbog dima i spiritusa, potekle su mi prave, iskrene, olakšavajuće suze čitajući tvoje pismo.

Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5 000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoj odaji. Pojediniosti ovog čarobnog zamka sam opisala Mirjani pa mi se ne da da ponavljam. Dobijamo ili doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše suse – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekorištan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva.

Uprava logora je u banatskim rukama, sistem nepotizma, odnosno ljubavnicizma, ali mi Beograđani smo suviše pitomi, a oni to koriste, jer ko prvi devojci onome i devojka. Svakih sto ljudi ima blok komandanta, obično neku balavicu od 16-20 godine, a inače danas su izabrali od devojaka od 16-23 godine 100 lagerpolicista. Ja sam se sakrila, jer poznajem moju osobitu naklonost prema policiji ma koje vrste. Kakav kriterijum pri tom uzimaju, poznato je samo njima.

Sad je pola jedanaest, ležim i pod sobom osećam slamu (divan predmet naročito kad se ispuni buvama) i pišem ti. Vrlo sam zadovoljna što sam ovde bila od prvog trenutka, čovek doživljava toliko interesantnih i neponovljivih stvari da bi bilo šteta ispustiti koju. Mada na sve nas ima samo dve česme, ipak sam čista jer se dignem pre pet i idem da se cela umijem. Ovde se za sve stoji u redu. Ljubazno od njih što vežbaju naše strpljenje. Samo bi sreća bila da se svuda stigne na red. To već teže ide. Danas su svu decu (mušku) i odrasle ljude, koji su kao bolesni bili sa nama, ne znamo kud odveli – pa da, monotonija bi smetala napetosti naših živaca. Možeš da zamisliš larmu koju čini više od 5 000 ljudi, zatvorenih u jednu odaju, danju ne čuješ ni sopstvene reči, noću imaš besplatan orkestar plača dece, hrkanja, kašljanja i ostalih tonova. Imam posla od pola sedam

ujutru do pola devet uveče, danas i duže, ali će se i to urediti čim bolnica bude stigla, a to će verovatno biti za koji dan. Kurir bolnice dolazi svakodnevno ovamo, a danas je i Hans bio i od njega sam doznala neprijatnu vest da će moji sutra doći. Ovakav week-end nije nimalo preporučljiv, naročito ne za moje roditelje i Hansa kome je potrebna dobra hrana. Uzeli su nam sav novac i nakit sem 100 dinara po glavi. Jedino u čemu ne štede je električna koja gori i noću te mi ometa san moj pravedni. Moja ambicija mora da bude uvek zadovoljena, jer želim uvek sve u superlativima. A i ovo je jedan svoje vrste. Otkako sam tu vrlo sam mirna, mnogo radim i to sa ogromnom voljom i osećam savršeni preokret. Dok sam ranije na "slobodi" mislila stalno na logor, sad sam za pet dana tako navikla na njega, da uopšte o njemu ne mislim, već o mnogo lepšim stvarima, kao što su – ti već znaš da ja mislim mnogo na tebe. Uvece čitam. Mada smo smeli da ponese samo toliko koliko sme da se ponese, ja imam Vertera, Hajnea, Paskala, Montenja, engleski i hebrejski udzbenik. Tako mala biblioteka, a čini mi se ipak od ogromne koristi.

Nado moja, ne pišem to samo zato što mi je želja, već čvrsto ubeđenje: videćemo se uskoro. Ja nemam nameru da ovde letujem, a nadam se da će oni (sa velikim O) uzeti moje namere na razmatranje. Rešenje njihovo očekujem uskoro.

Nado moja, moram da spavam, sutra ću se rano dići, a snagu hoću da čuvam. Zdravo, mila moja, bojim se da mislim na tebe u ovoj prljavoj štali da ne kvarim onu svetinju koju o tebi nosim u sebi.

Mnogo tebe, mamu, Jasnu i ostale srdačno pozdravlja jedan veseo dobrovoljac.

Četvrto pismo

Mila moja,

Nisam ni mogla da pojmem da će naš susret, mada sam te očekivala, da ostavi, načini u meni takvu buru osećanja, da unese još više nemira u ovo haotično stanje moje duše koja ne može nikako da se smiri. Svim filozofiranjima je kraj na žičanoj ogradi i realnost kakvu vi van nje ne možete ni izdaleka da zamislite jer biste od bola urlali – pruža se u potpunosti. Ta realnost je nenadmašna, naša beda ogromna, sve fraze o jačini duha padaju pred suzama od gladi i zime; sve nade o skorom izlasku gube se pred jednoličnom perspektivom pasivnog bivstvovanja koje ni po čemu na svetu ne liči na život. To nije ni ironija života. To je njegova najdublja tragedija. Možemo da izdržimo ne zato što smo jaki, nego stoga što nismo svakog trenutka svesni svoje beskrajne mizerije u pogledu svega, svega sto sačinjava naš život.

Već smo tu skoro devet nedelja i još sam pomalo pismena, jos umem pomalo da mislim. Svako večer, bez izuzetka, čitam tvoja i Nadina pisma i to mi je jedini trenutak kada sam nešto drugo, ne, samo Lagerinsasse [logorašica]. Robija je zlato prema ovome, mi ne znamo ni zašto, ni na što, ni na koliko smo osuđeni. Sve na svetu je divno, i najbednija egzistencija van logora, a ovo je inkarnacija sviju zala. Svi postajemo zli jer smo gladni, svi postajemo zajedljivi i brojimo jedan drugom zalogaje, svi su očajni – a ipak se niko ne ubija jer smo svi skupa jedna masa životinja koju prezirem. Mrzim nas sve jer smo svi jednako propali.

Blizu smo sveta, a tako udaljeni od svih. Ni sa kim nemamo veze, život svakog pojedinca napolju teče isto tako dalje, kao da se pola kilometra dalje ne odigrava klanica šest hiljada nevinih. Svi smo jednaki po svome kukavičluku i vi i mi. Dosta!

Ja ipak nisam takav nejunak kao što bi po ovome mogla da sudiš. Podnosim sve što mene pogađa lako, bezbolno. Ali ta okolina. To je ono što me nervira. Ljudi mi idu na živce. Ni glad od koje plačes, ni zima pri kojoj ti se voda u časi i krv u žilama sledi, ni smrad latrina, ni košava, ništa nije tako odvratno kao gomila koja zaslužuje sažaljenje, a ti joj ne mozes pomoći, nego se staviti iznad nje i prezreti je. Zašto taj svet govori uvek samo o onome što vređa njegova creva i ostale organe vrlo cenjenog kadavera. A proposit, pre neki dan smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati - kada će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama?

U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poijsku? To je sve sporedno! Sadašnjost samo treba preskočiti, nije nimalo priyatna, nimalo.

Sada je pola tri, dežuram celu noć u ambulanti (svaku četvrtu noć) u paviljonu kašlju u horu i čuje se kloparanje kiše sa krova. Ovde u ambulanti puši se furuna dozlaboga, ali ko se dima ne nadimi...

Ovo je moj najzbudljiviji dan u logoru. Želeti nešto toliko pa da se to ispuni više je nego sreća. Možda ćemo se jednom živi izvući odavde u jedan srećniji život, jer to tako strasno, mada već malokrvno želimo.

Mirjana, moja draga, mi smo roblje zarobljeno, mnogo manje još od toga, mi nismo ni koliko gubavci, mi smo jedna prezrena i gladna horda, a kad i pored toga čovek ugleda malo zivota, a to si ti, oseti toliko novih životnih sokova da struje u njemu. Samo, da, ovo večno samo - otrgnuti se posle toga od života toliko je bolno i gorko da ni more suza prolivenih nije dovoljno merilo. Kako mi je tek sada teško. Plačem i svi se smeju: „Zar ti koja vučes kao muškarac smeš da plačeš kao sentimentalna šiparica!”

Ali šta ću kad mi je tako grozno teško pri duši. To je refren koji celu noć ponavljam. Znam da nema izgleda da ćemo skoro izaći, a napolju ste ti i Nada, jedino što me vezuje za Beograd koji po nekoj neshvatljivoj kontradikciji istovremeno strašno mrzim i strašno volim. Ti ne znas, kao što ni ja nisam znala, šta to znači biti ovde. Želim ti da nikad ne saznaš. Već kao dete bojala sam se da me ne zakopaju živu. I ovo je neka vrsta prividne smrti. Hoće li posle nje biti nekog vaskrsenja? Nisam nikad toliko mislila na vas dve kao sada. Stalno razgovaram sa vama i želim da vas vidim jer ste vi za mene onaj “izgubljeni raj”.

Ljubi vas vaša logorka

PISMA DR BUKIĆ PIJADE

Amn, etc, vreme des chapre
 gajatepa. Uman uka nate, 210
 Dan moj 3, baša kao puch.
 Moru ve unaj u gury
 la no/cetum' Ayo, aga kaga
 ce haku gam. Jol. kada ay
 ribop, Haka abe jzra u
 udme. Ia qm ubama jekia
 us ydetak, Henry te u wo ym
 huk. Weny. ote. axo u lano
 cwby, lody. Spectabi, waucta
 u. wauchdru. u te usreba
 ga je Cwodakso Jovna. u ta
 ce uran ka kati kaduk ka-
 robeck. Ia da qm wyetao pet.
 Ia da roje wyg'beve (kaco u
 wo kaco usrobaja) unan us-
 asbaro kaly reakcyjy, koja te
 ude ka Penguna Jan y opuror.
 Kenu loay conrus. Cate abe te-
 bu oclabao, Haka ka sot
 gawotte.

21/10-942
 22/12-1/4-9
 Lijan moj 3,
 Mislim cu me zamenu
 kobijm usredom petobna.
 He kama kulo de kassen skia.
 Uspytas cu u an na gnes u
 koca cabedy u z obom opaty.
 Ia ce antomyjem. Cbe je ludo.
 gaty u woborno, cbe jzra, lody.
 kage ka lody ucy, a wela
 ja uce pesymem! Ia kegi for trine
 Ia je gungij krom - u egypte!
 Cba kucne ka usas, u cabedy.
 Jedna je u wo u uacama bit lano
 ka maty usbyra. A kaga da u
 cbe dno, i cba se cba kuba, u
 kaga se wela u ym Imperichka,
 q kage ce u oclyra dany, Sura
 kulo wyetoreva, nate Ia ce koro
 padymet, nate dno duka u
 lody jzra u dekon kedy!

PISMA LADISLAVA ACE RAJNERA

"7 OPOVSKE ŠUPE" PISANO 13. XI 1941
TRANSPORTOVAN 14. XI 1941

Marko! ...
Jutro su nam jaski
da imas tvoje podatke za transp
kroz poljski u 7 sati od ...
na ... kao rezerva sa ... koji
imaju ampule za ... i ...
... de se ... Nadam se
... Budi ...

Sreda 18. VI 1941

Mila moja!

Stigli smo u Beograd posredno a
 danas nam se prijavio policajac da saznamo
 pošto su Ti i ona u Beogradu. Zbog toga
 znesli smo se u penzioniranih vojnika
 na III spratu (Kovanića Monopola) i došli smo
 planirajući da se sa njima sastanemo. Na sreću
 nismo ih našli. To je bilo moje neznanje.
 Onda imademo nekoliko minuta da se ne mogu
 pronaći. Nalazimo se u 5 a odmah u 10.
 Ovo prvo prazno epet po vijenac
 sedeti na stani sa Jovanom Kuterom no sadem.
 Danas se saznamo da se pada kiša mnogo
 slati preko Jajmajdana - policajci mogu se namu
 Ja nađim u stariju grupu sa nekima iz
 Melim te prđali mi Rupačić gaćice a iz
 Jov i on imos izgleda da ćemo se Rupačić
 moći posle kadu.
 Kako si mi ti mila moja? Ili mi
 preko i posali primum otrovanu preko
 Jajmajdana Adamo se. Nepravilno
 dali se moze i kadu doći.

PISMA VIKTORA KRIZBAHERA

VIKTOR KRIZBAHER - vatrogasac-pošarnik iz Kragujevca, autor poruka poslate iz Topovskih šupa /Beograd/. Bio je vatrogasac u vatrogasnom domu ili u VPE ili u staroj koloniji.

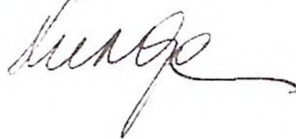
Poruku je poslao svojoj ženi Rosi Krizbaher, koja je živa i stanuje u ul. Dimitrija Tucovića, sedma baraka, stara kolonija. Verovatno Jevrejkin. Streljan je 20. I. 1941 i sahranjen kod centralne radionice /man-ke/.

Poruku predala sponen-parku Rosa. Krizbaherova poruka je napisana na pet listića dječnog kalendara iz 1938.g., pismom latinicom i ćirilicom. Poruka glasi:

- I listić: I str.: Rosa Krizbaher
II str.: /ćir./
Ako si dobila flašu /teliv?/ ti donesi u nja belu kafu.
Kupi 100 gr. duvana od Nikole i 3 ili 4 papira
Svaki put donesi po korpu jedna će biti kod nas da bude stalno
- II listić: I str.:
Rosa pošalji Viktorov sinaki kaput i sa Radeto nov sinaki kaput. Donesi nam nešto za jelo. Vi Viktor.
duvan, masinu, sveću, šel, rakiju, pola kile uzimaj mleko i dalje plati, plati svima samo nedaj kiriju, kupuj sir jer ima para, kuvaj hrani Zvonka i Rekiu. Pozdrav Viktor
- II str.: Pazi na decu meni je teško mnogo je sita i gladan sam "dario sam se pa me boli. Ja ću doći ali ne znam kada
Samo pazi na decu
- Starine 81 Mi smo u topovskim
Novaka Viktor šupama
- III listić I str.: Donosi nam svaki dan i šta ima novo
Mali peškir donesi.
- III listić II str.: Podajte u Starine Novaka 18. Rosi"
Kad budeš donela napiši za koga daješ. "omački strašar uzimo.
- IV listić, I str. Ro Rosa Krizbaher
nedadu nam da razgovaramo nego mi napiši šta hoć
- II str. Do li je za nas kupus i pekmez
Flašu vrati
Omu flašu što si primila u korpi
- V listić I str.: Rosa pošalji nam ručka što više i donesi nam kspute i šalove i sveću
i duvan i od Vušovca rakije 1/2 kile nemoj se ništa sekirati mi ćemo doći
II str. pazi
na decu mi ćemo doći ali neznamo kada, donesi odna jer gladni smo
Starine Novaka 18

Uim znači, a možda i ne,
mista se čte sa izme ipeitaiab.
banav - im keli n y dyzite. Uim
ca im naj kitiimn ipeitaiab
no mista naj kitiimn ipeitaiab
olpuroga zankita - no ipeitaiab.

Nago mista ipeitaiab
i ca im kitiimn, ipeitaiab ipeitaiab

7-111941

PISMO MAGDE KADELBURG

Draga Borice! Dobila sam Vašu cedulju. Hvala Vam što ste tako zlatni. Ako Vam još treba novca (Sonja) tražite od Aušpica, a ja ću mu ovde vratiti. Ako stigne pismo od zarobljenika, blanket za odgovor napišite Vi, kako smo dogovorili, a pismo što su napisali pošaljite ovamo. Lacikino pismo još nisam dobila. Napišite mu i Minji da nam je dobro. Nikako nemojte da izadjete ovamo. Sonju mnogo ljubim i volim. Sve cedulje od mene bacite u vatru. Hvala Vam na svemu. Ako Sonja dobiše moje sapune molim od toga par komada za nas i zarobljenicima pošaljite isto. Mnogo Vas voli i ljubi Vaša
Magda

Podaci i pismo dobijeno od dr Lavoslava Kadelburga 10. januara 1967.

2668 K.24.2-3/1

Pismo Magde Kadelburg iz logora na Sajmištu kod Beograda, upućeno krajem decembra 1941 ili početkom januara 1942 Borici Grujić (sada Dr Borica Balog) sa stanom u Zagrebačkoj br.4/II verovatno preko zubara Aušpica, koji je izgleda neko vreme mogao da cirkuliše između sajmišta i Beograda.

Magda Kadelburg je sa drugim Jevrejima iz Banata dovedena iz Vršca u Beograd i prvo, kao i drugi, prinudno razmeštena po jevrejskim porodicama, a oktobra prebašena na sajmište.

Tekst pisma:

Draga Borice! Dobila sam Vašu cedulju. Hvala Vam što ste tako zlatni. Ako Vam još treba novca (Sonja) tražite od Aušpica, a ja ću mu ovde vratiti. Ako stigne pismo od zarobljenika, blanket za odgovor napišite Vi, kako smo dogovorili, a pismo što su napisali, pošaljite ovamo. Lacikino pismo još nisam dobila. Napišite mu i Minji da nam je dobro. Nikako nemojte da izadjete ovamo. Sonju mnogo ljubim i volim. Sve cedulje od mene bacite u vatru. Hvala Vam na svemu. Ako Sonja dobiše moje sapune molim od toga par komada za nas i zarobljenicima pošaljite isto. Mnogo Vas voli i ljubi Vaša

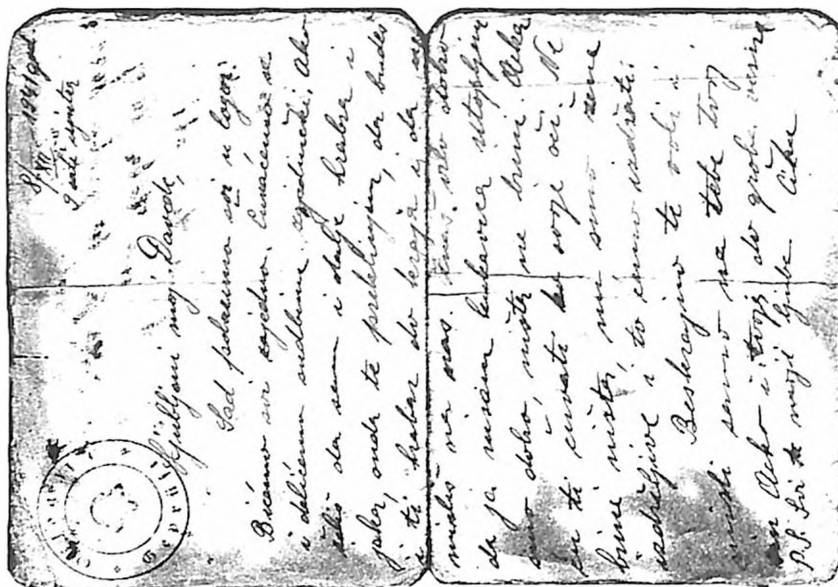
Magda

Na poledjini cedulje:

Borica Grujić
Zagrebačka 4/II

(Napomena: Minja je Nikola Balog, Boricin muž).

PISMO ČIKE ALKALAJ

8/XII - 1941. Ro .

Ljubljeni moj Davide,

Sad polazimo svi u ložor. Bićemo svi zajedno.

Čuvnćemo se i delićemo sudbinu zajednički. Ako želiš da sam i dalje hrabra i jaka, onda te preklinjem, da budeš i ti hrabar do kraja i da ne misliš na nas. Znaš vrlo dobro da ja nisam kukavica. Utopljeni smo dobro, ništa ne brini. Acka ću ti čuvati ko svoje oči. Ne brini ništa, mi smo žone izdržljive i to ćemo izdržati.

Deskrajno te voli i misli samo na tebe tvoj sin Acko i tvoja do groba verna Čika

P.S. Svi te moji ljube

JEVROPEJSKI ARHIVSKI MUZEJ - BEOGRAD
 Broj: 4546 420-1